

Egy nevetséges szokás

Részletek a *Bizánci internet* című esszé-sorozatból

I.

Csordás Gábor fordítása

A legitimitás kérdése a trón utódlásával kapcsolatban az állam fennállásának egész ideje alatt a bizánci elméletben sem volt megoldott – a gyakorlatban pedig még kevésbé.

Könnyű gúnyolódni azon, amit a történészek primogeniturának neveznek – a szigorú szabályon, mely szerint az uralkodót a legidősebb fia követi a trónon, bármilyen legyen is. Ezen már Voltaire gúnyolódott; és mai szemmel nevetségesnek is hat.

Csakhogy a primogenitura, amelyet helyesebb intézménynek, mint pusztán szabálynak nevezni – hiszen valójában az volt –, a káoszra hajlamos nyugati feudális rendszerekben képes volt úgy-ahogy biztosítani a stabilitást, a fejlődést és – hosszabb távon – éppen azoknak az intézményeknek a kialakulását, amelyeket ma ismerünk. Akármilyen is volt a király, szinte mindig jobb volt egy polgárháborúnál, és a primogenitura akadályozta meg, hogy egy király halála polgárháborúhoz vezessen. Másfelől a feudális társadalomnak azok a jellegzetességei, amelyek kaotikussá tették – mindenekelőtt a nagy hűbérurak hatalma –, az alkalmatlan uralkodó önkényének fontos ellensúlyát alkották. Soha nem szabad szem elől tévesztenünk a középkori államnak ezt a sajátosságát; bármennyire korlátlan volt is látszólag a királyi hatalom, mindig jelentősen megnyirbálta a nagy családok ereje és hatalma. Csak a tehetséges királyok voltak képesek jelentős mértékben rákényszeríteni akarataikat a gögös nagyurakra. A királyok kétségtelenül mindent elkövettek, hogy érvényesítsék jogukat az abszolút hatalomra, mely nem személyüket, hanem a királyi méltóságot illette meg, mégpedig egyszer és mindenkorra, tehát utódaikra is kiterjedően. Ez Angliában a Stuartok trónjába került; Franciaországban XIV. Lajos látszólag győzedelmeskedett és létrehozott egy olyan abszolút monarchiát,

amilyenről a legtöbb európai uralkodó csak álmodhatott. De vajon véletlen-e, hogy olyan kevés idő telt el 1715-ben bekövetkezett halála és az 1789-es francia forradalom között, mely nem csupán egy századokon át uralkodó dinasztiának, hanem magának a monarchiának is véget vetett?

Bizáncban a primogeniturát soha nem fogadták el teljesen, bár gyakran tiszteletben tartották; ez azonban szinte mindig a körülmények összejátszásának volt köszönhető, és semmiképpen valamiféle törvény betartásának. Az öröklési jog biztosításának – vagy inkább csak megszerzésének – legmegbízhatóbb módja az volt, ha az uralkodó császár maga jelölte ki utódját, akit többnyire már előzőleg társuralkodóvá – jöllehet önmagánál alacsonyabb rangú társuralkodóvá – nevezett ki; ennek címe az idők során más és más volt. A császárok némelykor elmulasztották megtenni ezt, és a kortársak a mulasztást szigorúan a szemükre vetették; hiszen így a császár halálát a legjobb esetben is a politikai bizonytalanság időszaka követte. Különösen sok problémát okozott, ha a császár kiskorú fiút hagyott maga után, még ha ki is jelölte utódjául. A kézenfekvő megoldás egy régens kinevezése volt, a régensek azonban sokszor megpróbálták maguknak megszerezni a trónt – és ez még olyankor is megtörténhetett, amikor a régens a kiskorú fiú anyja volt, mint Eiréné császárnő esetében, aki megvakíttatta a saját fiát, hogy megtarthassa magának a trónt.

Amikor VII. (Bíborbanszületett) Konstantin meghalt, ilyen gondok nem voltak: Rómanosz, a fia fiatal volt ugyan, de már nagykorú, és így II. Rómanosz néven akadály nélkül trónra léphetett. Rövid ideig uralkodott. A történészek gyöngé és tehetségtelen császárnak tartják – akárcsak többé-kevésbé az apját is –, csakhogy apjától irodalmi és tudósi képességeket sem örökölt. Abból a meglehetősen terjedelmes írásos hagyatékából tehát, amelyet Konstantin mindenekelőtt a fiának szánt, semmiféle haszon nem származott. Akárcsak az irodalomból általában – tennék hozzá nyilván a cinikusok.

Az öreg tábornok és a ledér szépség

II. Rómanosz, finoman szólva, a testi szépség és az élvhajászat tehetségével rendelkezett csupán, és úgy tűnik, a gyönyörök hajszolása közben sikerült beleszeretnie egy bizonyos Anasztasziába, egy Kraterosz nevű kocsmáros leányába. A kortársak előszeretettel hangsúlyozzák, hogy egy kocsmáros lánya volt. A kocsmák ugyanis szinte mindig a prostitúció központjai, nemhivatalos nyilvánosházak voltak.

A tények alkalmasint ezek; a többi értelmezés. A legtöbb történész azt gondolta, amit Norwich nyíltan is kimondott: hogy a történelem kevés jobb példával szolgál a *femme fatale*-ra, mint amilyen Theophanó volt; így hívták ugyanis a hölgyet, miután a császár fia feleségül vette. A Theophanó

név Isten megjelenésére utal; a *theophania* szó szerint ezt jelenti. Ha valaki ezt a nevet adja önmagának, az sokat elárul róla, annál kevesebbet Istenről – eltekintve Isten véghetetlen türelmétől, mely, mint látni fogjuk, ez esetben mégsem volt határtalan.

A kortárs krónikaírók és a későbbi történészek a mai napig egyetértettek abban, hogy Theophanó kivételes szépségű nő volt, „a természet valószínű csodája”, és alighanem ennyi az összes jó, amit mondhatunk róla. [31] Ha az ellene felhozott vádak némelyikét okkal el is vethetjük, mint például azt, hogy ez a „förtelmes császárnő” megpróbálta megmérgezni a saját apósát, vagy hogy meg akarta mérgezni a fiait – bőven maradnak megalapozottak. Amikor II. Rómanosz 959-ben trónra lépett, Theophanó abszolút hatalomra tett szert; így aztán Rómanosz öt hűgát kolostorba kényszerítették, mit sem használt, hogy a lányok még felszentelésük pillanatában is lázadoztak. Poliektosz pátriárka annak rendje és módja szerint lenyírta a hajukat.

Amikor II. Rómanosz 963-ban meghalt, fölmerült a gyanú, hogy Theophanó mérgezte meg, ami nem tűnik túlságosan logikusnak, hiszen a császár halála homlokegyenest ellenkezett érdekeivel. A fiai – köztük Baszileiosz, a leendő nagy császár Bolgárölő Vazul néven – még gyermekek voltak; ideális körülmény számos trónkövetelő fellépéséhez. A legaktívabb szerepet ugyanakkor egy olyan ember játszotta, Józsephosz Bringasz *parakoimomenosz**, aki nem tarthatott igényt a trónra, mert eunuch volt; soha nem vált világossá, milyen szándék vezérelte a trónért folyó harcokban. Ebben a helyzetben, amikor jó oka volt a maga és gyermekei életét félteni, Theophanó állítólag levelet írt Niképhorosz Phókasz tábornoknak, aki ez idő tájt a szaracénokkal hadakozott Kis-Ázsiában. Phókasz visszatért Konsztantinopoliszba, és a tömeg – avagy a városi csőcselék, ahogy politikailag kevésbé korrekt időkben mondták – az ő oldalára állt. Bringasz nem volt népszerű személy, palotáját kifosztották és felgyújtották, majd a Város jó részét is, ami majd Alexiosz Komnénosz idejében is megtörténik; a multság három napig tartott, csak ekkor állt helyre a rend.

És itt kezdődik a történet legérdekesebb része, amely felkeltette az utókor érdeklődését, többek közt Gustave Schlumbergerét, és amelyben a 19. század francia – majd, Charles Diehlnek köszönhetően, nem csupán francia – közönsége nagy gyönyörűségét lelte.

Amint már említettem, Niképhorosz Phókasz javasolta azt, hogy a szaracénok elleni harcokban elesett katonákat nyilvánítsák szentté; istenfélő ember volt tehát, és kiváló hadvezér, aki nem sokkal előbb foglalta vissza a rendkívüli stratégiai fontosságú Krétát majdnem 140 esztendei arab uralom után. Nagy hatalmú mánáscsaládból származott, de „se megjelenése,

se magaviselete... nem vallott arisztokratára”. Voltak pillanatok, amikor a kolostorba vonulást fontolgatta, ám nyilván úgy döntött, hogy a hitetlenek elleni hadakozás is Istennek tetsző cselekedet. Gyóntatója Anasztasziosz volt, a Szent Hegy legrégebbi kolostorának megalapítója; Phókasz cellája már készen állt az épülő kolostorban. Éveken át nem evett húst, kerülte a nőket, és naponta több órát imádkozással töltött. Akik nem szenvedhettek, mint Cremonai Luitprand, és akik szerették, mint León Diakonosz, egyetértenek abban, hogy csúnya, alacsony és tömzsi ember volt. Bármennyire eljárt felette az idő, talán érdemes itt Charles Diehl idézni: „Aszkéta és katona, nyers, mértéktartó, szigorú, pénzsóvár és közömbös a földi dolgok iránt, kegyességre és hitszegésre egyaránt képes, Niképhorosz Phókasz, akárcsak sok kortársa, bolyolult lelkében a legmeglepőbb ellentéteket egyesítette [...] és mindenekelőtt, – fejezi be jellemrajzát Diehl –, e hűvös felszín mélységesen szenvedélyes szívet rejtett.”

Így volt-e, kérdezik a történészek. Niképhorosz Phókasz a trónra lépve Rómanosz kiskorú fiai gyámjává nyilvánítja magát, és feleségül veszi Theophanót. Aki kedveli a romantikus elbeszéléseket, annak itt a *femme fatale* története: a szépség megigézte az öreg, istenfélő katonát. A szkeptikus történészek viszont arra hívják fel a figyelmet, hogy ez a döntés korántsem volt ésszerűtlen: Niképhorosz Phókasz a császárnőt feleségül véve megszilárdította saját legitimitását.

Az emberek valódi indítékai gyakran kifürkészhetetlenek; többek között azért is, mert önmaguk számára sem feltétlenül és mindig világosak. Niképhorosz Phókasznak volt oka feleségül venni a császárnőt, ám hamarosan lett oka – és indoka – arra is, hogy felbontsa és érvénytelennek nyilvánítsa ezt a házasságot, anélkül, hogy a rangját veszélyeztetné. Elsőként Poliektosz pátriárka, a szigorú egyházi törvények szigorú tisztelője lázadt fel. Mind Phókasz, mind Theophanó özvegy volt, mindkettőnek ez volt a második házassága, és Poliektosz megfenyegette Phókaszt, hogy bűne miatt eltiltja a szentáldozástól.

Tudván, mennyire istenfélő volt Phókasz, ezt a legtöbb történész több mint súlyos fenyegetésnek tekinti. A helyzet azonban hamarosan még súlyosabbra fordult; felmerült a vád, hogy Phókasz Theophanó egyik gyermekének keresztapja. Keresztszülőnek lenni az egyház szerint szoros lelki rokonság. Ha tehát igaz a vád, a házasság érvénytelen.

A törvényszék megállapította, hogy nem igaz – a történészek pedig többnyire megegyeznek abban, hogy az ítélet hamis tanúkon alapult. Ez rendkívül szokatlan viselkedés egy mélyen istenfélő embertől, tehát a történészek arra következtetnek, hogy a történet romantikus változata nem pusztán irodalmi kohlomány.

Phókaszra még csak ezután várt a legnagyobb megpróbáltatás – a Szent Hegyről megérkezett a viselkedésével elégedetlen Anasztasziosz. Szemrehányásaira Phókasz azt felelte, hogy Theophanóval nem úgy él együtt, mint férfi a nővel, és e látogatás után vezeklést tartott; ahogy majd gyilkosai tapasztalni fogják, nem az ágyában aludt, hanem egy padlóra terített párdúcborrón. Anasztasziosz megnyugodva tért vissza a Szent Hegyre, és hamarosan meghalt, amikor az épülő kolostor – a mai Nagy Lavra – egy része ráomlott.

Bármekkora volt – ha volt egyáltalán – Phókasz szerelme Theophanó iránt, viselkedése arra mutat, hogy viszonya az egyházhoz nem volt egyértelmű. Császárként olyan törvényeket hozott, amelyek célja az egyházi és kolostori birtokok megnyirbálása volt – az egyház volt egyébként a legnagyobb földbirtokos Bizáncban. Ezek voltak az első ilyen típusú törvények a képpromboló császárok óta; úgy tűnik, Phókasz hitbuzgósága afféle „puritán” hitbuzgóság volt, mely sajátosan vélekedik az egyházzal mint intézményről, és komolyan veszi az „apostoli”, azaz szegény egyház jelszavát. Egyik rendeletében kíméletlenül ostromozza a szerzetesek kapzsiságát, akik csak a vagyon halmozásával törődnek, és megfélemlenek fogadalmukról, a kolostori életet „hiú komédiává” változtatják, ami „foltot ejt Krisztus nevében”. Ennek az álláspontnak később Nyugaton majd Luther ad hangot, más egyházújítókkal együtt.

Ez természetesen kérdésessé teszi azt a korábban említett és könnyelműen elfogadott értelmezést is, mely szerint Phókasz összeütközése az egyházzal – és az, hogy a szentáldozástól való eltiltást is hajlandó lett volna kockáztatni – Theophanó iránti szerelmét bizonyítja. Phókasz kétségtelenül istenfélő volt, istenfélmének mikéntjéről azonban semmit sem tudunk. A szentáldozás kérdése lesz egyébként a középkori Nyugaton az egyik legtöbb konfliktust és meg hasonlást okozó kérdés.

Természetesen nagy különbség van a keleti és a nyugati kereszténység között, de tévedés két teljesen különböző vallásként beszélni róluk, ahogyan azt gyakorta teszik. Az ikon körüli bizánci harcok a figyelmes szemlélő számára azokat a dilemmákat vetik fel, amelyek a nyugati kereszténységben majd csak a reformációban merülnek föl teljes súllyal. Egyes történészek igyekezete, hogy a képprombolásban az iszlám vagy a judaizmus befolyását lássák, nagymértékben annak tudható be, hogy álláspontjuk nem eléggé kritikus a vita győzteseivel, a képpimádókkal szemben. III. Leó állítólagos levele a muszlimokhoz, vagyis II. Omar kalifához alkalmasint kései hamisítvány – a szöveg csak kétszáz évvel állítólagos megírása után bukkan fel. Ne feledjük, az iszlámhoz való közeledés vádját a Luther és követői elleni propagandának is részét alkotta.

Tekintettel arra, hogy az ikon körüli egész konfliktust csak annak alapján ítéelhetjük meg, ami rendelkezésünkre áll, márpedig ezt túlnyomórészt a győztes fél tanúságtételei és értelmezései alkotják, nehéz pontosabb és megbízhatóbb ítéletet alkotnunk erről a kérdéstről, akárcsak sok más kérdéstről, amelyeket sommásan a „bizánci vallásosság” komplexumához soroltunk. Gyanítható, hogy a szerzetesség és a konstantinopoliszi egyházi hierarchia viszonya nem mindig volt ideális, hogy létezhetek bizonyos feszültségek. Csak találgathatjuk, nem ennek tudható-e be Anasztasziosz távozása egy lakatlan felszigetre, mely utóbb a Szent Heggyé válik. Amikor tehát Phókasz hitbuzgóságáról beszélünk, mindvégig nem tudjuk, hogyan látta ő a dolgokat, és túlságosan könnyen hajlunk arra, hogy az egyházi hierarchia iránti hűséggel és engedelmességgel azonosítsuk. Trónra lépése után meghozott döntései cáfolják ezt az értelmezést; egyházbírálat, az a kívánsága, hogy a hitetlenek elleni harcban elesett katonákat vértanúkká nyilvánítsák – mindez arról árulkodik, hogy Phókasznak, legalábbis bizonyos kérdésekben, megvolt a maga álláspontja. A vallások és a vallási konfliktusok történetéből jól tudjuk, hogy az ilyen embereket ritkán tántorították el a hierarchia fenyegetései – a szentáldozás megtagadása Phókasz esetében –, ugyanis ezeket nem tekintették lelki értelemben „érvényesnek” egy magasabb szinten.

Niképhorosz Phókasz egyébként ugyanabban a korban élt, mint Új Szent Simeon, aki azt tartotta, hogy a püspökök és a világi papok, méltatlan viselkedésük miatt, minden jogukat elveszítették az „apostoli örökségre”. Ez a tézis egyébként később a Nyugat eretnek mozgalmaiban is megjelenik, Simeon azonban figyelemreméltóan fűzi tovább a gondolatot. Az egész lelki örökség a szerzetesekre szállt át – ám korántsem mindegyikre, hanem csak azokra, akik az erényességek látható jelét adják. Emlékezzünk, Phókasz nevezetes 964-es rendelkezése nem a kolostorok megszüntetését, hanem az általuk birtokolt földterület korlátozását célozta; szemlátomást abból kiindulva, hogy a szerzeteseknek maguknak kell megművelniük a földet, és a kolostoroknak csak annyi föld kell, amennyit képesek megművelni. Phókasz nem a szerzetesség ellensége – éppen ellenkezőleg –, hanem egy másféle felfogást képvisel, olyant, amelyik közel lehetett ahhoz, amit Új Szent Simeon vallott.

Ha mindezeket a részleteket és lehetőségeket figyelembe vesszük, akkor a szentáldozás körüli konfliktus, és az, hogy Phókasz az egyházi elmarasztalással és tilalommal is dacolt, nem a ledér szépség iránti szerelmének jele és bizonyítéka, hanem konfliktusa a pátriárkával a Theophanóval kötött házassága miatt maga is egy háború egyik ütközete. Theophanót ez megfosztja a *femme fatale* romantikus nimbuszától, és pusztán az erőpróba egyik ürügyévé és alkalmává változtatja.

Másfelől, Theophanó bevonása az egész történetbe – vagy az, hogy ennek során nagy, egyenesen döntő szerepet tulajdonítanak neki – kétségtelesenül összhangban van a lappangó nőgyűlölettel, de nagyon jól beilleszthető egy adott irodalmi klisébe is, amely a szép Heléna történetét megörökítő Homérosz kiváló ismerőjéhez – márpedig a művelt bizánciak kétségtelesenül ilyenek voltak – igencsak közel állhatott. Továbbá lehetővé tett egy manővert, amelyet a bizánci történetírók nagyon kedveltek: a bizánci vallásosság mint monolit jelenség képének fenntartását a valódi, ez esetben vallási indítékok háttérbe szorítása révén. Ez a kép, többnyire teljességgel ellentétes okokból, sok későbbi történésznek is kedves volt, Nyugaton és Keleten egyaránt. Számot kell vetni azzal is, amire Radivoj Radić mutatott rá: hogy Niképhorosz Phókaszt később vértanúként tisztelték, és néhol, mindenekelőtt a Szent Hegyen, szentként dicsőítették. Ez esetben hitbuzgóságának tüzetesebb elemzése különféle problémákat vethetett volna fel: jobb volt mindent leegyszerűsíteni az öreg tábornokról és a csélcsep szépségről szóló romantikus történetre, avagy, a korabeli bizánciak szemében, egy újabb tanmesére az asszonyi megbízhatatlanságról és csapodárságról, melynek paradigmája az Éváról szóló bibliai történet volt. Ezáltal, amúgy bizánci módra, Éva és a szép Heléna egyetlen alakká olvadt össze.

Annyi tény, hogy Phókasz komoly összeütközésbe került az egyházzal, de másokkal is. Sok történész állítja, hogy kiváló katona volt és csapnivaló diplomata, és egykettőre felrúgta azt a szabályt, mely szerint soha nem szabad minden ellenségünket egyszerre kihívunk magunk ellen. Sikerült valamennyit kihívnia.

Egy nagy hatalmú család tagjaként olyan törvényeket hozott, amelyek a földkérdésben az arisztokráciának kedveztek, és ezáltal elégedetlenséget keltettek a parasztságban. Minthogy folytatta a szaracénok elleni háborút – és egyedül ebben bizonyult sikeresnek –, pénzre volt szüksége, tehát emelte az adókat, ami széles rétegek elégedetlenségét váltotta ki.

Cremonai Luidprandnak köszöhetően tudjuk, hogyan döntötte válságba a Nyugathoz, vagyis I. Ottó nyugatrómai császárhoz fűződő kapcsolatokat. Igaz, először az utóbbi provokálta őt azzal, hogy levelében „görög” császárnak és nem római császárnak nevezte, holott hivatalosan az volt a címe; Ottó nyilván önmagát tekintette római császárnak. Ám ezzel együtt is úgy tűnik, hogy Phókasz nem volt a diplomatikus megoldások embere.

Amikor diplomáciához folyamodott, abból katasztrófa lett. Az udvarhoz megérkeztek a bolgár követek, hogy egy régi megállapodás szerint beszedjék a Bulgáriának fizetendő adót; az ilyesfajta kötelezettségnek a bizánci politikában hivatalosan „ajándék” volt a neve, de persze Bizánc csakis olyankor vállalt ilyen kötelezettséget, amikor legyőzték. Phókasz

sértegette a bolgár követeket, és különösen kihozta a sodrából, hogy a bolgár uralkodó a császári címet viseli – holott azt korábban Bizánc is elismerte. A bolgár uralkodót állatbőrbe öltözött barbár hercegnek nevezte.

A bolgár állam ekkoriban nem állt hatalma tetőpontján, csakhogy Phókasz teljes hadereje Kis-Ázsiában harcolt a szaracénok ellen. Emiatt Phókasz Bizánc és önmaga szerencsétlenségére, kénytelen volt más eszközhöz folyamodni – az oroszokat hívta segítségül a bolgárok ellen. Azok készséggel ráálltak, elfoglalták Bulgáriát, és máris Konsztantinopoliszt fenyegették. Így egy gyönge ellenséget egy erős váltott fel az északi határokon.

Phókasz tehát jó katona volt és rossz politikus – már ha hajlandók vagyunk beérni egy ilyen egyszerű és sommás jellemzéssel. Nincs-e azonban Phókasz viselkedésében, sikereiben és kudarcaiban egyaránt, valami szembetűnő következetesség; amikor azt követeli, hogy az elesett katonákat nyilvánítsák vértanúkká, az nem egy olyan embert mutat-e, akinek meggyőződése, hogy cselekedetei egy magasabb, isteni akaratot szolgálnak; és miért kellene azt hinnünk, hogy csak akkor gondolkodott így, amikor a hitetlenek elleni harcról volt szó? Márpedig, akik úgy vélik, hogy Isten akaratát hajtják végre, rendszerint kevésbé hajlanak kompromisszumra. Ami logikus is, hiszen ez azt jelentené, hogy alacsonyabbrendű, evilági követeléseknek engedve az isteni elrendelést hágják át. És az is logikus, hogy a politikában, ezen a végsőleg evilági terepen az ilyen meggyőződés és viselkedés kudarchoz vezet.

Phókasz trónja tehát megingott – és mivel nem volt ostoba, maga is tudta ezt, a császári palotát erődtítménnyé építtette át. Csakhogy nem menekülhetett attól a veszélytől, amely a palotán belül leselkedett rá.

És itt érkezünk a Theophanóról szóló történet tetőpontjára, mely évszázadokkal később úgy lenyűgözi majd az európai közönséget. Theophanó majdnem háromszor fiatalabb volt Phókasznál, aki már fiatalon is csúnya volt, és amennyire ismerjük, untathatta is Theophanót. Természetes tehát, hogy szeretőt talált magának, mégpedig Jóannész Tzimiszkész személyében, aki maga is a legtehetségesebb hadvezérek egyike volt, fiatalabb és jóval vonzóbb Phókasznál, aki ráadásul felingerelte azzal, hogy leváltotta a hadsereg egyik legfontosabb parancsnoki posztjáról. Napóleon korában azt mondogatták, hogy minden őrmester a tarisznyájában hordja a marsallbotot. Bizánc esetében túlzás volna ezt állítani, ám úgy tűnik, a sikeres hadvezérek többsége a császári trónról álmodozott. Theophanó meg nyilván arról, hogy megszabadul Phókasztól, és egy vonzóbb férfival osztja meg a trónt.

Ez persze a történetnek az a változata, amelyik ragaszkodik a *femme fatale*-hoz; könnyen megfeledkezünk arról, hogy Theophanónak két kiskorú fia volt, és úgy gondolhatta, Phókasz további uralkodása az ő érdekeiket veszélyezteti. Már pusztán konfliktusai a bizánci társadalom hatal-

mi struktúráival veszélyessé válhattak volna hosszú távon, ha Theophanó túlságosan kötődik hozzá; komoly politikai okok is szóltak tehát mellett, hogy idejében elpártoljon tőle.

Az európai közönség számára a Phókasz megöléséről szóló történet a bizánci történelem legismertebb epizódja. Valóban drámai történet ez, amelyik a körülményektől a végrehajtás módjáig kitűnő alapanyagul szolgálhatna egy filmhez. Az összeesküvők, Theophanó segítségével, belopódnak és elrejtőznek a palotának abban a részében, amelyet éjszakára külön lezárnak és őriznek – Phókasz fél az orgyilkosoktól, és több fenyegetést is kap –, éjszaka, hóviharban Jóannész Tzimiszkész egy kis csónakon átkel a tengerszoroson a palotához, és felkapaszkodik egy kötélre, amelyet Theophanó lógat ki az egyik ablakon; a gyilkosok berontanak a szobába, ahol Phókasznak lennie kell, és megdöbbenésükre nem találják az ágyában – mint mondtuk, Phókasz a szoba sarkában, a padlóra terített párdúcbrön alszik – ez a részlet újabb fényt vet kapcsolatára Theophanóval; végül kardokkal összekaszabolják, és levágják a fejét. A berontó varég testőrök a császár levágott fejét látják; hűségesek urukhoz, és készek a végsőkig védelmezni, de bosszút nem állnak érte. Jóannész Tzimiszkész lesz a cár, Niképhorosz Phókasz teste pedig ott hever a palota ablaka alatt.

Idáig minden a terv szerint haladt, most azonban közbelép Poliektosz pátriárka. Nem hajlandó megkoronázni Jóannész Tzimiszkészt, amíg az el nem kergeti Theophanót és meg nem bünteti a gyilkosokat, magának Jóannésznek pedig vezeklést ír elő. Meglehetősen érdekes döntés; Poliektosz tehát elfogadja a tett következményeit, nem ellenzi Jóannész Tzimiszkész megkoronázását – csak éppen feltételeket szab. Vajon itt is az ökonómia elvével találkozunk?

Az ökonómiát ez esetben se kimutatni, se védeni nem nehéz: Niképhorosz Phókasz rossz császár, legalábbis a pátriárka szerint, hiszen tetteivel az államot és az egyházat egyaránt veszélybe sodorta. Más tettei, például az, hogy hamis tanúkhöz folyamodott a keresztapasága kérdésében, súlyos bűnnek számítanak, halála tehát istenítélet. Jóannész Tzimiszkész egyáltalán nem rossz választás; valójában kitűnő választásnak fog bizonyulni; Poliektosz azonban nem hajlandó az ökonómia nevében minden alapvetet megsérteni. Ha Jóannész Tzimiszkész trónralépését, tekintet nélkül a körülményekre, az ökonómia igazolja is, nem képes magukat a körülményeket és különösen előidézőit maradéktalanul igazolni. Az ökonómia nem jelenti minden alapelv és törvény arcátlan lábbal tiprását; bizonyos realista egyensúlyt jelent, és Poliektosz éppen ezt igyekszik megőrizni. Ami, másfelől, racionálisan is igazolható: Poliektosz így bizonyíthatja hatalmát és jelentőségét – pontosabban a pátriárka és az egyház jelentőségét: pontosan azt, amit Phókasz, fenyegetésére fittyet hányva, semmibe vett.

Poliektosz különleges személyiség volt; ha kicsit korábban hal meg, vagy ha Jóannész Tzimiszkész és Theophanó egy kicsit vár még, az utóbbi valószínűleg simán megoszthatta volna a trónt harmadik férjével, és kevésbé lenne érdekes az utókor számára; a következő pátriárka a császár bábja volt. Így azonban Theophanó száműzetésbe ment, egy kolostorba a Herceg-szigeteken, ami nevével ellentétben meglehetősen barátságtalan hely a szeles Márvány-tengeren. Egyszer sikerült megszöknie onnan, és a Szent Szófia-templomban keresett menedéket. Baszileiosz parakoimomenosz nem volt különösen hajlamos arra, hogy tiszteletben tartsa a menedékjogot, még akkor sem, ha a Szent Szófiáról van szó, mégis meg kellett engednie, hogy Theophanó utoljára még találkozzon Jóannész Tzimiszkésszel. Theophanónak így alkalma nyílt sértegetni a császárt és fizikailag – mint mondják, cseppet sem gyengéden és nem is hatástalanul – bántalmazni a parakoimomenoszt. De még messzebbre küldték, Arméniába, mely afféle bizánci Szibéria volt; akkor tért csak vissza, amikor 976-ban fiai léptek a trónra, de többé semmiféle szerepe nem volt. Igaz, ez II. Vazul uralkodásának első időszaka volt, amikor a parakoimomenosz még túl nagy hatalommal rendelkezett.

Abban a hét esztendőben, 969 és 976 között, mely az uralkodásra megadatott neki, Jóannész Tzimiszkész bebizonyította, hogy az ökonómia alkalmazása nagyon is hasznos lehet. Helyreütötte Phókasz hibáit és javított az ország helyzetén; megverte az oroszokat és évszázadokra meghíúsította Konsztantinopoliszt illető ambícióikat; helyreállította a kapcsolatot a Nyugattal. Ami a legszebb, kivételesen nemesen járt el politikai ellenfeivel, még azokkal is, akik összeesküvést szőttek ellene.

Folytatta az agresszív hadviselést a hitetlenek ellen Kis-Ázsiában, és Phókasz sikereit újabbakkal toldotta meg. Halála pillanatában csak egy lépés választotta el Jeruzsálem bevételétől – ő volt az egyetlen bizánci császár, akinek sikerült idáig eljutnia. Ha kalandor természet lett volna, talán be is veszi, Jóannész Tzimiszkész azonban jó stratégia volt; előbb néhány tengerparti erődítményt akart elfoglalni, hogy bebiztosítsa magát. De megbetegedett, és hirtelen meghalt.

Azonnal mérgezésről kezdtek beszélni. Ezúttal sem tudhatjuk, mennyire voltak megalapozottak ezek a mendemondák, de az egészen bizonyos, hogy Theophanó nem volt vétkes ebben. Azt sem tudhatjuk, sajnálta-e valójában Jóannész, hogy Theophanót száműznie kellett. Érvék és ellenérvék itt is akadnak, a magyarázat pedig megint csak személyes ízlés kérdése marad.

[31] Klasszikus leírása, természetesen, Charles Diehl-nél, *Vizantijske slike*, ford. Olda Kosanović, SKZ, 1927.

[*] parakoimomenosz: palotaszolga, a császári ágyasház felügyelője. (A ford.)